O‘ZBEK ADABIYOTIDA MILLIY QADRIYATLAR VA MA’NAVIY-AXLOQIY G‘OYALARNING BADIIY IFODASI

S.Q.Qudratova[1], D.A.Murodova[2]

1. OXU 2-kurs magistranti
2. OXU o‘qituvchisi

Mas'ul muallif: Qudratova Sitora Qobiljon qizi, OXU 2-kurs magistranti.

Received: 12 Noyabr 2026
Accepted: 17 Noyabr 2026
Published: 22 Noyabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Qudratova, S. Q. O‘ZBEK ADABIYOTIDA MILLIY QADRIYATLAR VA MA’NAVIY-AXLOQIY G‘OYALARNING BADIIY IFODASI / S. Q. Qudratova, D. A. Murodova // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 11, № 2. — B. 168–170.

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek adabiyotida milliy qadriyatlar va ma’naviy-axloqiy g‘oyalarning badiiy talqini tarixiy-qiyosiy hamda tahliliy yondashuv asosida tadqiq etiladi. Mumtoz adabiyot, xususan, Alisher Navoiy ijodidan boshlab XX asr va mustaqillik davri nasri hamda she’riyatigacha bo‘lgan namunalar misolida oila, ota-ona hurmati, vatanparvarlik, mehr-oqibat, halollik, insof va diyonat kabi tushunchalarning obrazlar tizimi, syujet va badiiy detallar orqali qanday ifodalanishi ochib beriladi. Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon, Abdulla Qahhor, O‘tkir Hoshimov, Erkin Vohidov va Abdulla Oripov asarlari tahlili asosida qadriyatlarning ijodkor estetik konsepsiyasidagi o‘rni aniqlanadi. Tadqiqot natijalari adabiyotning yosh avlod ma’naviy tarbiyasidagi ahamiyatini asoslashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: milliy qadriyat, ma’naviyat, axloqiy g‘oya, badiiy obraz, badiiy talqin, mumtoz adabiyot, Alisher Navoiy, o‘zbek romani, vatanparvarlik, mehr-oqibat.

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВОПЛОЩЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ И ДУХОВНО-НРАВСТВЕННЫХ ИДЕЙ В УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. В статье на основе историко-сравнительного и аналитического подходов исследуется художественная интерпретация национальных ценностей и духовно-нравственных идей в узбекской литературе. На материале классической поэзии, прежде всего творчества Алишера Навои, а также прозы и поэзии XX века и периода независимости раскрывается, каким образом такие понятия, как семья, почитание родителей, патриотизм, милосердие, честность, совестливость и благочестие, воплощаются через систему образов, сюжет и художественную деталь. Анализ произведений Абдуллы Кадыри, Чулпана, Абдуллы Каххара, Уткира Хашимова, Эркина Вахидова и Абдуллы Арипова позволяет определить место ценностей в эстетической концепции писателя. Результаты исследования обосновывают значение литературы в духовном воспитании молодого поколения.

Ключевые слова: национальная ценность, духовность, нравственная идея, художественный образ, художественная интерпретация, классическая литература, Алишер Навои, узбекский роман, патриотизм, милосердие.

THE ARTISTIC REPRESENTATION OF NATIONAL VALUES AND SPIRITUAL-MORAL IDEAS IN UZBEK LITERATURE

Abstract. The article examines the artistic interpretation of national values and spiritual-moral ideas in Uzbek literature on the basis of historical-comparative and analytical approaches. Drawing on classical poetry, primarily the works of Alisher Navoi, as well as twentieth-century and post-independence prose and poetry, the study reveals how concepts such as family, respect for parents, patriotism, compassion, honesty, conscience and piety are embodied through the system of characters, plot and artistic detail. The analysis of works by Abdulla Qodiriy, Cholpon, Abdulla Qahhor, O‘tkir Hoshimov, Erkin Vohidov and Abdulla Oripov makes it possible to determine the place of values in the writer’s aesthetic conception. The findings substantiate the importance of literature in the spiritual education of the younger generation.

Keywords: national value, spirituality, moral idea, literary image, artistic interpretation, classical literature, Alisher Navoi, Uzbek novel, patriotism, compassion.

Kirish. O‘zbek adabiyoti xalqimizning ko‘p asrlik tarixiy tajribasi, milliy o‘zligi, dunyoqarashi, urf-odatlari va ma’naviy qadriyatlarini o‘zida mujassam etgan muhim madaniy-ma’rifiy manbalardan biridir. Badiiy adabiyot nafaqat inson hayotidagi voqea-hodisalarni tasvirlash, balki jamiyatning axloqiy mezonlari, ezgulik va yovuzlik, adolat va haqiqat, vatanparvarlik, insonparvarlik, mehr-oqibat kabi tushunchalarni badiiy obrazlar orqali ifodalash vositasi sifatida ham alohida ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan o‘zbek adabiyotida milliy qadriyatlar va ma’naviy-axloqiy g‘oyalarning badiiy ifodalanish xususiyatlarini o‘rganish adabiyotshunoslikning dolzarb ilmiy yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Milliy qadriyatlar xalqning tarixiy xotirasi, madaniy merosi, oilaviy munosabatlari, urf-odatlari, an'analari, tili va diniy-ma'rifiy qarashlari bilan uzviy bog'liqdir. Ushbu qadriyatlar o'zbek mumtoz va zamonaviy adabiyotida turli badiiy shakl hamda janrlar orqali namoyon bo'ladi. Xususan, Alisher Navoiy ijodida komil inson, adolat, saxovat va insonparvarlik g'oyalari, Zahiriddin Muhammad Bobur asarlarida vatan sog'inchi, tarixiy xotira va insoniy kechinmalar, Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Abdulla Qahhor kabi adiblar ijodida esa milliy o'zlik, ijtimoiy mas'uliyat, axloqiy tanlov va inson qadr-qimmati masalalari badiiy talqin etilgan. Bu jihatlar adabiyotning milliy tafakkur va ma'naviy tarbiya shakllanishidagi o'rnini belgilaydi.

O'zbek adabiyotida ma'naviy-axloqiy g'oyalar ko'pincha qahramonlarning xatti-harakatlari, ruhiy kechinmalari, o'zaro munosabatlari, hayotiy qarashlari va ijtimoiy muhit bilan ziddiyatlari orqali ochib beriladi. Bunda badiiy obraz, ramz, konflikt, dialog, peyzaj va muallif pozitsiyasi kabi adabiy vositalar muhim estetik vazifani bajaradi. Ayniqsa, oila muqaddasligi, ota-onaga hurmat, kattalarga ehtirom, kichiklarga mehr, halollik, mehnatsevarlik, sabr-qanoat, sadoqat va vatanparvarlik kabi qadriyatlarning badiiy talqini milliy adabiyotning tarbiyaviy imkoniyatlarini namoyon etadi.

Bugungi globallashuv va axborot almashinuvi jadallashgan sharoitda milliy madaniy merosni asrab-avaylash, yosh avlodning ma'naviy dunyosini boyitish hamda ularda mustaqil fikrlash va axloqiy mas'uliyatni shakllantirish masalalari alohida ahamiyat kasb etmoqda. Bu jarayonda badiiy adabiyotning tarbiyaviy, estetik va ma'rifiy imkoniyatlaridan samarali foydalanish zarurati ortib bormoqda. Chunki adabiy asarlar orqali o'quvchi nafaqat muayyan tarixiy davr va ijtimoiy muhit bilan tanishadi, balki insoniy munosabatlar, axloqiy qadriyatlar va hayotiy tamoyillar haqida mustaqil xulosa chiqarish imkoniyatiga ham ega bo'ladi.

Har bir xalqning badiiy tafakkuri uning tarixiy xotirasi, turmush tarzi va dunyoqarashi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, adabiyot ana shu ma'naviy merosni avloddan avlodga yetkazuvchi eng ta'sirchan vositalardan biri hisoblanadi. O'zbek so'z san'ati ham asrlar davomida xalqning ezgulik, adolat, insof va mehr-oqibat haqidagi tasavvurlarini badiiy obrazlarga aylantirib, ularni estetik qadriyat darajasiga ko'targan. Shu bois milliy qadriyatlarning adabiyotdagi in'ikosini o'rganish nafaqat adabiyotshunoslik, balki madaniyatshunoslik va pedagogika uchun ham dolzarb masala sanaladi.

Globallashuv jarayonlari kuchayib, axborot oqimi keskin ortgan bugungi sharoitda yoshlarning ma'naviy immunitetini mustahkamlash, ularni milliy o'zlikni anglagan, umuminsoniy qadriyatlarni hurmat qiladigan shaxslar etib tarbiyalash alohida ahamiyat kasb etmoqda. Bu jarayonda badiiy adabiyot o'quvchiga quruq nasihat bilan emas, balki jonli inson taqdiri, ruhiy kechinmalar va hayotiy ziddiyatlar orqali ta'sir ko'rsatadi. Aynan shu xususiyat adabiyotni axloqiy tarbiyaning o'rnini bosib bo'lmaydigan omiliga aylantiradi.

Maqolaning maqsadi – o'zbek adabiyotining turli bosqichlarida milliy qadriyatlar va ma'naviy-axloqiy g'oyalarning badiiy ifoda usullarini aniqlash, ularning tadrijiy rivojini kuzatish hamda zamonaviy o'quvchi uchun ahamiyatini asoslashdan iborat. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, germenevtik va struktur-semantik tahlil usullaridan foydalanildi.

Asosiy qism

1. Mumtoz adabiyotda axloqiy-ta'limiy an'analar

O'zbek adabiyotida axloqiy g'oyalarning badiiy talqini qadimiy ildizlarga ega. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" dostonida adolat, davlat, aql va qanoat timsollari Kuntug'di, Oyto'ldi, O'gdulmish va O'zg'urmish obrazlari orqali gavdalantiriladi [2]. Muallif ezgu fazilatlarni mavhum tushuncha sifatida emas, balki o'zaro bahs yurituvchi personajlar qiyofasida taqdim etadi. Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" asarida esa tilni tiyish, saxovat va kamtarlik kabi xislatlar ixcham hikmatli bandlarda ulug'lanadi. Bu asarlar keyingi davr ta'limiy adabiyoti uchun mustahkam zamin hozirlagan.

Alisher Navoiy ijodi milliy-ma'naviy qadriyatlarning badiiy ifodasida yuksak cho'qqi hisoblanadi. Shoirning "Hayrat ul-abror" dostonida adab, saxovat, vafo va rostlik kabi fazilatlar alohida maqolatlarda tahlil etilib, har biri hikoyat bilan mustahkamlanadi [1]. "Mahbub ul-qulub" asarida esa jamiyatning turli tabaqalari vakillari axloqiy mezon asosida baholanadi: mutafakkir inson qadrini uning nasl-nasabi yoki mol-mulki bilan emas, balki xalqqa keltirgan foydasi bilan o'lchaydi. Navoiyning "Odamiy ersang, demagil odamiy, / Oniki yo'q xalq g'amidin g'amiy" degan baytida insoniylik mezoni sifatida el dardiga hamdardlik ilgari suriladi. Shu tariqa mumtoz adabiyotda axloq shaxsiy fazilatgina emas, ijtimoiy mas'uliyat sifatida ham talqin etilgan.

Mumtoz she'riyatda vatan, ona va oila tushunchalari ko'pincha ramziy-majoziy qatlamda namoyon bo'ladi. Zahiriddin Muhammad Boburning g'urbatda bitilgan g'azal va ruboiylarida ona yurt sog'inchi chuqur lirik kechinma sifatida aks etadi. Shoir uchun vatan geografik makongina emas, inson ruhining tayanchi, uning o'zligini belgilovchi ma'naviy qadriyatdir. Ana shu an'ana keyinchalik XX asr adabiyotida vatanparvarlik g'oyasining badiiy talqiniga asos bo'ldi.

2. Jadid adabiyoti va milliy uyg'onish g'oyalari

XX asr boshlarida jadid ma'rifatparvarlari adabiyotni millatni g'aflatdan uyg'otish vositasi sifatida ko'rdilar. Mahmudxo'ja Behbudiyning "Padarkush" dramasida ilmsizlik va tarbiyasizlik oqibatida farzandning otasi hayotiga zomin bo'lishi fojiasi orqali ma'rifat milliy qadriyatlarni saqlab qolishning birlamchi sharti ekani ko'rsatiladi. Abdurauf Fitrat esa publitsistik va badiiy asarlarida millat taqdiri uchun mas'uliyat, til va madaniyatga sadoqat g'oyalarini ilgari surdi. Jadidlar ijodida an'anaviy qadriyatlar inkor etilmadi, aksincha, ular zamon talablari asosida yangicha mazmun bilan boyitildi.

Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani o'zbek nasrida milliy qadriyatlarning badiiy talqini borasida yangi bosqichni boshlab berdi [3]. Asarda Otabek va Kumush muhabbati sof va sadoqatli tuyg'u sifatida tasvirlansa, Yusufbek hoji obrazida donolik, el-yurt tinchligini shaxsiy manfaatdan ustun qo'yish kabi fazilatlar mujassamlashgan. Adib oilaviy munosabatlar, ota-ona va farzand o'rtasidagi hurmat, mehmondo'stlik, or-nomus kabi qadriyatlarni maishiy detallar, dialoglar va urf-odatlar tasviri orqali tabiiy ravishda ochib beradi. Ayni paytda romanda o'zaro nizolar va johillikning

millatni zaiflashtirishi haqidagi achchiq haqiqat ham badiiy umumlashma darajasida ifodalangan.

Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romani hamda she’riyatida erk, ozodlik va milliy qadr-qimmat g‘oyalari yetakchi o‘rin egallaydi [4]. Zebining fojiali taqdiri orqali yozuvchi zo‘ravonlik va jaholat muhitida inson, ayniqsa, ayol huquqlarining toptalishini ko‘rsatib, jamiyatni axloqiy uyg‘onishga chorlaydi. Cho‘lpon lirikasidagi tong, bahor, quyosh kabi timsollar millat uyg‘onishiga bo‘lgan umidning badiiy ramzlari sifatida talqin qilinadi.

3. XX asrning ikkinchi yarmi adabiyotida insoniylik g‘oyalari

Abdulla Qahhor hikoyalarida axloqiy muammolar o‘tkir ijtimoiy tanqid bilan uyg‘unlashadi. “O‘g‘ri” hikoyasida Qobil boboning ho‘kizi yo‘qolishi voqeasi orqali amaldorlarning befarqligi va oddiy odamning himoyasizligi ochib berilsa, “Bemor” hikoyasida mehr-shafqatsizlik va jaholatning fojiali oqibatlari ko‘rsatiladi [5; 12]. Yozuvchi bevosita nasihatdan qochib, kinoya va lakonik tasvir vositasida o‘quvchi qalbida vijdon tuyg‘usini uyg‘otishga intiladi. “Sinchalak” qissasida esa Saida obrazida halollik va adolat uchun kurashuvchi zamondosh qiyofasi yaratilgan.

O‘tkir Hoshimovning “Dunyoning ishlari” qissasi ona obrazining o‘zbek adabiyotidagi eng ta’sirli talqinlaridan biri sanaladi [6]. Asardagi har bir hikoya onaning fidoyiligi, farzandi uchun o‘zini unutishi, beg‘araz mehrini turli hayotiy vaziyatlarda namoyon etadi. Yozuvchi oddiy maishiy lavhalarni chuqur falsafiy mushohadaga aylantirib, o‘quvchini ota-onaga munosabati haqida o‘ylashga undaydi. “Ikki eshik orasi” romanida esa urush yillari og‘irliklari fonida mehr-oqibat, sabr va insoniy matonat g‘oyalari keng epik ko‘lamda ifodalanadi.

Mazkur davr she’riyatida vatan va millat mavzusi yangi badiiy sifat kasb etdi. Erkin Vohidovning “O‘zbegim” qasidasida xalqning boy tarixi, buyuk ajdodlari va ma’naviy merosi faxr bilan tarannum etilib, milliy g‘urur tuyg‘usi yuksak pafos bilan ifodalanadi [8]. Abdulla Oripov she’rlarida esa vatan, ona, tabiat va inson qismati haqidagi falsafiy mulohazalar lirik qahramonning samimiy iqrorlari orqali beriladi [7]. Har ikki shoir ijodida milliy qadriyat tor chegaralar bilan cheklanmay, umuminsoniy ezgulik g‘oyalari bilan uyg‘unlikda talqin qilinadi.

4. Mustaqillik davri adabiyotida qadriyatlar talqinining yangilanishi

Mustaqillik yillarida o‘zbek adabiyotida milliy o‘zlikni anglash, tarixiy xotirani tiklash va ma’naviy ildizlarga qaytish jarayoni yangi bosqichga ko‘tarildi. Tog‘ay Murodning “Otamdan qolgan dalalar” romanida yer, mehnat va avlodlar vorisiyligi g‘oyalari Dehqonqul taqdiri orqali chuqur badiiy tadqiq etiladi [9]. Yozuvchi ota yurtiga sadoqat, mehnat orqali qadr topish kabi tushunchalarni xalq og‘zaki ijodiga xos ohang va ifoda bilan uyg‘unlashtiradi.

Ushbu bosqich adabiyotida qadriyatlar ko‘pincha sinov holatida tasvirlanadi: qahramon zamonaviy hayotning moddiy vasvasalari, ma’naviy beqarorlik va o‘zlikni yo‘qotish xavfi qarshisida o‘z tanlovini amalga oshirishga majbur bo‘ladi. Bunday konflikt qadriyatlarni qotib qolgan ideal sifatida emas, balki inson ruhiyatidagi doimiy kurash orqali tasdiqlanuvchi dinamik hodisa sifatida ko‘rsatishga imkon beradi. Adabiyot nazariyasiga oid tadqiqotlarda ham badiiy g‘oya o‘quvchiga tayyor xulosa tarzida emas, obrazlar tizimi va ular o‘rtasidagi munosabatlar orqali yetkazilishi e’tirof etiladi [10; 11].

O‘tkazilgan tahlillar o‘zbek adabiyotida milliy qadriyatlarning badiiy ifodasi bir necha asosiy usul orqali amalga oshishini ko‘rsatadi. Bular: ideal qahramon obrazini yaratish; ziddiyatli obrazlar qiyosi orqali ezgulik va yovuzlikni farqlash; urf-odat, marosim va maishiy detallar tasviri; ramziy-majoziy obrazlar tizimi; muallifning lirik chekinmalari va hikmatli so‘zlar. Ushbu usullar har bir davrda ijtimoiy-tarixiy sharoit va ijodkorning estetik pozitsiyasiga ko‘ra turlicha uyg‘unlashadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari o‘zbek adabiyotida milliy qadriyatlar va ma’naviy-axloqiy g‘oyalar uzviy an’ana sifatida shakllanib, har bir tarixiy davrda yangicha mazmun bilan boyib borganini ko‘rsatdi. Mumtoz adabiyotda bu g‘oyalar asosan ta’limiy-didaktik yo‘nalishda, hikoyat va hikmatlar vositasida ifodalangan bo‘lsa, jadid adabiyotida ma’rifat va milliy uyg‘onish bilan bog‘landi, XX asr nasri va she’riyatida esa inson ruhiyati tahlili orqali chuqur psixologik talqin kasb etdi.

Mustaqillik davri adabiyoti milliy o‘zlikni anglash va tarixiy xotirani tiklash orqali qadriyatlar talqinini yangi bosqichga olib chiqdi. Badiiy asarlardagi ota-ona hurmati, vatanga sadoqat, halollik, mehr-oqibat va adolat g‘oyalari bugungi yoshlar tarbiyasida muhim ma’naviy manba bo‘lib xizmat qiladi. Shu bois mazkur asarlarni ta’lim jarayonida qadriyatlar prizmasidan o‘rganish hamda ularni zamonaviy o‘quvchi tafakkuriga yaqinlashtiruvchi interfaol metodlarni ishlab chiqish istiqbolli tadqiqot yo‘nalishi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

[1] Navoiy A. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. – Toshkent: Fan, 1987–2003.
[2] Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. – Toshkent: Fan, 1971.
[3] Qodiriy A. O‘tkan kunlar. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1992.
[4] Cho‘lpon. Kecha va kunduz. – Toshkent: Sharq, 2000.
[5] Qahhor A. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Sharq, 2007.
[6] Hoshimov O‘. Dunyoning ishlari. – Toshkent: Sharq, 2012.
[7] Oripov A. Tanlangan asarlar. 4 jildlik. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 2001.
[8] Vohidov E. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Sharq, 2009.
[9] Tog‘ay Murod. Otamdan qolgan dalalar. – Toshkent: Sharq, 2010.
[10] Izzat Sulton. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2005.
[11] Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2018.
[12] Normatov U. Ijod sehri. – Toshkent: Sharq, 2007.